

Portengen in 1840

Kleinste gemeente met langste naam

Kees Floor

In 1840 werd in Nederland een volkstelling gehouden. Het was er een in een reeks van tellingen die om de tien jaar plaatsvonden. Uit de gegevens die de telling van 1840 opleverde, bleek onder andere dat de gemeente Portengen niet meer dan vijftig inwoners had ⁽¹⁾. Daarmee had ze de minste inwoners van alle 92 toenmalige Utrechtse gemeenten. Het grondgebied had een oppervlakte van slechts 93 hectare; de omtrek bedroeg maar iets meer dan 4 kilometer.

Voluit heette de gemeente Noordeind van Portengen Lettesgerecht (vgl. figuur 1). Daardoor was het niet alleen de kleinste gemeente in de provincie, maar ook de gemeente met de langste naam. Waar bevond zich het grondgebied van deze mini-gemeente, wie woonden er, waarmee voorzagen ze in hun levensonderhoud en welke voorzieningen waren er?

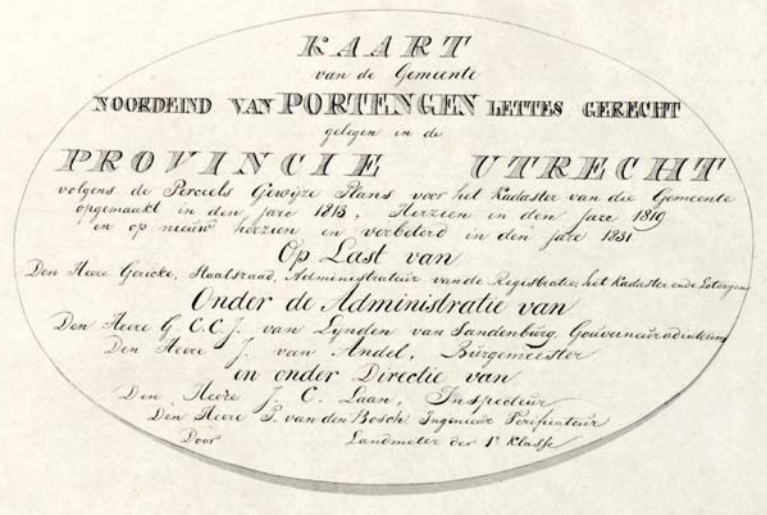
Gemeentegrenzen

In 1816, drie jaar na het einde van de Franse overheersing, werd bij Koninklijk Besluit vastgesteld welke 'gemeenten ten plattelande' de provincie Utrecht onder Nederlands bestuur zou gaan omvatten ⁽²⁾. In het totaal ging het, inclusief de steden, om honderd gemeenten. Een daarvan was Noordeind van Portengen Lettesgerecht, hierna kortweg aangeduid als Portengen, dat tot 1857 zelfstandig zou blijven.

De gemeente lag ten zuidwesten van Breukelen (zie figuur 2). De grenzen van de gemeente zoals die golden in 1840, waren formeel vastgelegd in 1818 door landmeter Adam Slits en de toenmalige schout (burgemeester) Daniël Rother ⁽³⁾. Dat gebeurde in overleg met de schouten van de aangrenzende gemeenten: Pieter Augustus Voigt van Breukelen-Nijenrode, Gerrit N. Budding van Laagnieuwkoop, Dirk van Schaardenburg van Kockengen en – bij afwezigheid van een of van de schout – gemeenteraadslid Arie van Oosterom namens Ruwiel. Aan de westzijde vormden de Heikop en de Bijleveld de grens met Kockengen (figuur 3); aan de oostkant liep door of langs de Portengensche weg of Portengense dijk (thans Portengen) de grens met Breukelen-Nijenrode en Ruwiel. Het grondgebied was vrijwel rechthoekig van vorm en werd in de lengterichting doorsneden door de Heikop of Lange Vliet (thans Groote Heicop). Ten noorden daarvan omvatte het grondgebied van de gemeente Portengen tot aan de sloot die grens met Ruwiel vormde, een 1365 meter lange en 250 meter brede

*5. Gezicht naar het zuidwesten op de Groote Heicop en de Portengense brug, met verderop links de in 1926 afgebroken wipmolen van de polder Zuideinde van Portengen. De fotograaf en het grote huis rechts bevinden zich in de gemeente Ruwiel, de kleinere huizen en de watermolen staan op het grondgebied van de van 1818 tot 1857 zelfstandige gemeente Portengen. Datering 1905-1910.
Bron: Beeldbank Het Utrechts Archief, cat.nr. 13991.*

1. Schild (informatiepaneel) op de kadastrale verzamelkaart uit 1831 van de gemeente Portengen, voluit Noordeind van Portengen Lettesgerecht. Op de kaart vinden we o.a. ook de naam van burgemeester Jan van den Andel. Bron: RCE (1).

strook landerijen met een oppervlakte van 34 hectare. Ten zuiden van de Heikop lag een ongeveer even lange, 440 meter brede strook met landerijen die eveneens tot de gemeente Portengen behoorden. Dit deel van de gemeente had een oppervlakte van 59 hectare; het liep door tot een tweede sloot, die als grens fungeerde met de toenmalige gemeente Laagnieuwkoop.

Gemeentebestuur

De gemeente Portengen werd in 1840 bestuurd door burgemeester Jan van den Andel. Hij bekleedde die functie sinds 1827 en was tevens gemeentesecretaris en secretaris van de polder. Tegelijkertijd bekleedde hij burgemeesterposten in Breukelen St. Pieters en in Tienhoven. Daarnaast was hij ook nog gemeentesecretaris van Tienhoven, van Ruwiel en van zijn woonplaats Vreeland. Ook zat hij in het bestuur van de polder van Tienhoven als schout en secretaris.

Van den Andel werd bijgestaan door een gemeenteraad, bestaande uit de drie 'vroedste en gegoedste' inwoners (figuur 4). Nestor was Willem van Oostwaard, die vanaf de start van de gemeente in 1818 in de raad zat. Hij was eigenaar van grofweg driekwart van de grond van het gedeelte van de gemeente benoorden de Heikop. Daarnaast bezat hij grond in de gemeente Ruwiel. Hij gebruikte de percelen hoofdzakelijk als weiland en hooiland en woonde in het meest naar het noorden gelegen huis in de gemeente. Van Oostwaard was sinds 1828 een van de assessoren (wethouders) en tegenschatter. In die laatste functie voorzag hij schattingen, bijvoorbeeld over geleden schade, van een second opinion.

Jan Bijman was in 1840 de andere assessor. Zijn landerijen lagen ten zuiden van de Grootte Heikop in Portengen, maar ook in de gemeenten Ruwiel en Laagnieuwkoop. Het derde gemeenteraadslid was Jacob Kruiswijk, die na het vertrek van Bijman in 1851 assessor zou worden.

De gemeente kende verder een zogenoemd college van zettters, dat de burgers ook toen al moest beschermen tegen de macht en mogelijke willekeur van de belastingdienst. Het werd gevormd door de burgemeester, de drie leden van de gemeenteraad en Cornelis Kolenberg.

Jaarweddes en traktementen

Van den Andel ontving voor zijn werkzaamheden als burgemeester van Portengen 25 gulden per jaar. Dat was maar net iets meer dan zijn collega's van de eveneens zeer kleine Utrechtse gemeenten Rijnauwen (73) en 's-Gravensloot (110 inwoners) verdienden. De drie leden van de gemeenteraad hadden 27 gulden te verdelen. Bovenop zijn burgemeesterstoelage kreeg Van den Andel als ge-

2. Portengen en buurgemeenten. Uitsnede uit de officiële provinciekaart van Utrecht van 1850 door J.H. Kips en A.A. Nunnink. Bron: Beeldbank Archief Eemland.

Tabel 1: Voorstel verhoging toltarief van de Portengense brug, 1840

	Tarief 1677	Tarief 1677 in centen	Voorgesteld tarief 1840	Vastgesteld tarief 1840
Voetganger uit Ruwiel of Utrecht	kosteloos	kosteloos	kosteloos	kosteloos
Voetganger van elders	een duit	5/8 cent	1 cent	1 cent
Een man te paard	een halve stuiver	2 ½ cent	3 ½ cent	2 ½ cent
Een wagen getrokken door een of meer paarden	een stuiver	5 cent	7 cent	5 cent
Eventuele passagiers	een duit	5/8 cent	1 cent	½ cent
Een stier, os of koe	een oortje	1 ¼ cent	2 ½ cent	2 ½ cent
Een pink, kalf of hokkeling	een duit	5/8 cent	1 cent	½ cent
Klein vee: kudde schapen, varkens en dergelijke				
Minder dan 10 beesten	kosteloos	kosteloos	kosteloos	kosteloos
10 - 20 beesten	een blank of zes duiten	3 ¾ cent	5 cent *)	4 cent
21 beesten of meer	een stuiver en vier duiten	7 ½ cent	10 cent *)	7 ½ cent
Doorvaart van schepen en schuiten, brug moet open	een stuiver	5 cent	geen opgave **)	5 cent
Schepen en schuiten, brug hoeft niet open	een oortje	1 ¼ cent	2 ½ cent	1 cent
Idem jaarabonnement voor inwoners bij vooruitbetaling	vier stuivers	20 cent	20 cent	20 cent

*) bedrag 1840 exclusief 1 cent voor de herder of begeleider.
 **) Bij het met de hand kopiëren van de tarievenlijst is dit item vermoedelijk per abuis weggelaten of overgeslagen.

meentesecretaris een jaarwedde van 20 gulden. Gemeenteontvanger Nicolaas François Snel, die notaris was te Breukelen-Nijenrode, stond voor zeven gulden op de rol. Voor het geval hij zou frauderen of er met het geld uit de gemeentekas vandoor zou gaan, moest iemand zich borg stellen. Hiertoe had hij ambachtsheer Jacobus Johannes van Maas van Portengen bereid gevonden, die controleur van 's Rijks belastingen was en op dat moment woonde in Lobith. Verdere was er nog de bode Jan Frederik Brinkman. Hij was kastelein en woonde in Ruwiel bij de Portengense brug aan de overzijde van de Portengense weg. Zijn traktement als bode bedroeg, inclusief huur van de rechtkamer, vuur en licht, tien gulden. De loonlijst van de gemeente laat verder zien dat Portengen geen eigen veldwachter of 'dienaar van de politie' had.

Wegen, huizen en bruggen

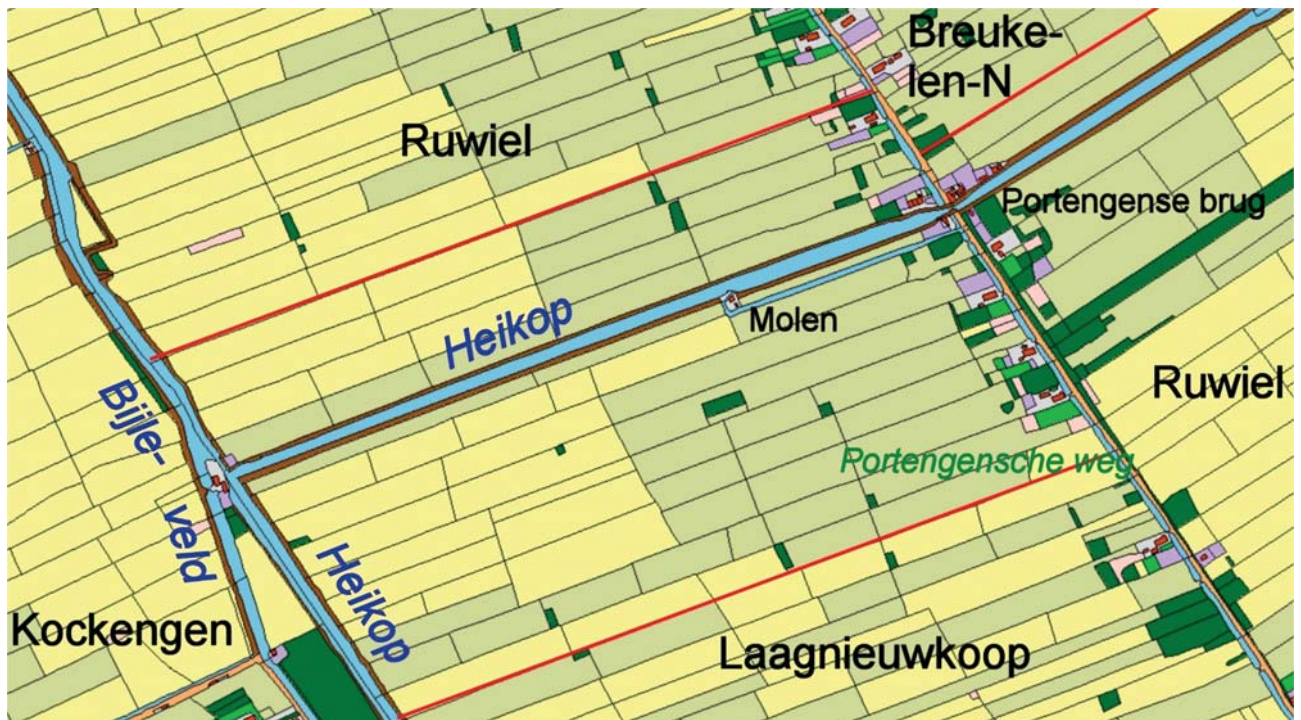
In de gemeente was slechts één weg: de eerder genoemde Portengense weg of dijk. De diverse weggedeelten van deze zandweg stonden op naam van de eigenaren van de aanliggende percelen, die ook opdraaiden voor het onderhoud. Aan de westzijde van de weg of vlak daarbij stonden de zeven huizen die de gemeente rijk was ⁽⁴⁾. Overburen waren er soms wel, maar die woonden dan in de gemeente Breukelen-Nijenrode of, zoals bijvoorbeeld bode Brinkman, in Ruwiel. In de weilanden stond nog aan de zuidzijde van de Heikop de molen van de polder Zuideinde van Portengen (zie figuur 5).

Wie over de openbare weg van het noordelijk deel van de gemeente naar het zuidelijk deel wilde gaan of omgekeerd, passeerde de Portengense brug (figuur 5). In veel gevallen moest daarbij tol worden betaald; er stond op de brug dan ook een tolhek (figuur 6). De tolgelden werden

geïnd door de eerder genoemde Jan Brinkman. De door de provincie goedgekeurde tarieven ⁽⁷⁾ waren vastgesteld in 1677 en sindsdien niet meer gewijzigd. Inmiddels waren de houtprijzen gestegen, het verkeer was zwaarder geworden, waardoor de brug meer te lijden had, en het arbeidsloon bevond zich ook niet meer op het niveau van 1677. Bovendien moet de brug in 1840 grondig zijn hersteld of geheel zijn vernieuwd, gezien het op de brug vermelde jaartal (figuur 6). Verder was het muntstelsel op de schop genomen, waardoor de toegestane tolgelden door de tolgaarden moesten worden omgerekend naar de nieuwe munten. Met deze argumenten vroeg ambachtsheer Maas van Portengen, die verantwoordelijk was voor het onderhoud van de brug, in 1840 aan Koning Willem I toestemming de tolgelden te verhogen volgens het in Tabel 1 weergegeven voorstel.

Bij de afhandeling van het verzoek werd de waarnemend gouverneur van de provincie Utrecht betrokken, die wilde weten hoe de gemeente Portengen hierover dacht. Burgemeester Van den Aniel overlegde met de oudste raadsleden en schreef terug dat een verlaging van de tarieven meer voor de hand lag dan een verhoging. De boeren in Portengen en het naastgelegen Ruwiel, die de brug frequent moesten passeren, hadden het al niet breed; een kostenverhoging zou voor hen zeer bezwaarlijk zijn. De lobby van het gemeentebestuur was deels succesvol. De uiteindelijk bij Koninklijk Besluit van 8 oktober 1840, no. 25 toegestane tarieven (Tabel 1, meest rechtse kolom) waren in veel gevallen lager dan het voorstel voor nieuwe tarieven; in enkele gevallen lagen ze zelfs onder het niveau van 1677. Alleen boeren of handelaren die met een koe, os of stier de brug over wilden, werden de dupe

3. Grondgebruik in Portengen. De meeste percelen werden gebruikt als hooiland (geel) of weiland (geelgroen). Boomgaarden zijn lichtgroen, 'bossen' donkergroen, bouwland donkergeel, water blauw, wegen oranje, dijken en kades donkerpaars, bebouwing rood en grond gebruikt als tuin paars. Gemeentegrenzen lopen onder andere door de Heikop, de Bijleveld en de Portengense weg. De overige grenzen zijn aangegeven met een rode lijn. De rode lijn rechtsboven vormt de grens tussen Breukelen-Nijenrode en Ruwiel. Bron ondergrond: hisgis.nl.

van de wijziging van de tarieven; ze moesten tweemaal zoveel gaan betalen. Tolgaarder/gemeentebode/tapper Brinkman verkreeg als enige voor zichzelf, zijn vrouw, zijn kinderen en kleinkinderen, hun eventuele partners en personeel vrijstelling van het betalen van tolgeld. De tolheffing zou uiteindelijk nog meer dan honderd jaar plaatsvinden en pas beëindigd worden op 1 april 1944⁽⁸⁾.

Inwoners

Portengen was een agrarische gemeente. De grond werd hoofdzakelijk gebruikt als wei- of hooiland (figuur 3). De inwoners waren veelal veehouders met hun gezin. Hun namen en de omvang van hun veestapel zijn te vinden in Tabel 2. Het enige wat in de gemeente werd geproduceerd was boter en kaas, zo rapporteerde de burgemeester aan hoger instanties die daarom hadden gevraagd. Verdere inwoners van de gemeente waren nog Hendrik Berghoef, Hendrik van Eijk en Bastiaan van Vliet met hun gezinnen⁽⁹⁾. Laatstgenoemde was watermolenaar op de molen van de polder Portengen-Zuidzijde.

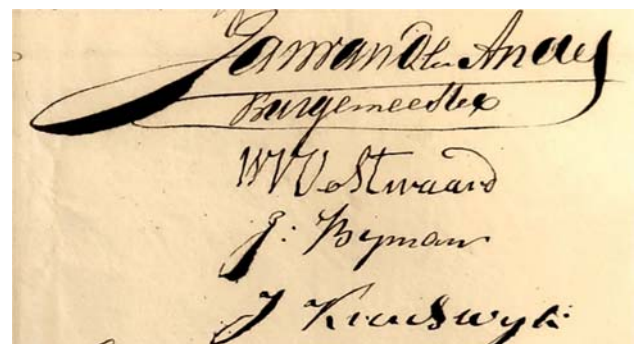
Volgens het gemeentelijk jaarverslag over 1840 waren er geen armen en geen bedelaars in de gemeente. Niemand leefde van de bedeling en niemand van de inwoners hoefde te worden afgevoerd naar de Ommerschans of had zich eerder in zo'n situatie bevonden. De Ommerschans was de oudste 'kolonie van weldadigheid', een instelling

waarheen bedelaars, landlopers, zwervende vagebonden en 'onwilligen' gedwongen werden afgevoerd en te werk gesteld. Het past in een rijtje van namen als Frederiksoord, Willemsoord en Veenhuizen.

Voorzieningen

De gemeente had nauwelijks voorzieningen. Zo was er geen bestrating en geen straatverlichting. Brandblusmiddelen ontbraken eveneens, maar er werd wel geregeld gecontroleerd op brandveiligheid. Doordat alle woningen in de buurt van de Portengense wetering stonden, was er, als daaraan behoefte was, voldoende bluswater beschikbaar. Ook werd er controle uitgeoefend op het juiste gebruik van maten en gewichten door 'winkeliers en andere nering drijvende lieden', al zullen dat er niet zo veel geweest zijn. Het herijken vond plaats in Kockengen. Voor medische hulp was men aangewezen op de mogelijkheden van de buurgemeenten. Er was geen bakkerij, maar het brood van de bakkers en broodslijters die binnen de gemeente actief waren, werd wel gecontroleerd op prijs, gewicht en kwaliteit. De prijzen van de levensmiddelen

4. Handtekeningen van burgemeester J. van den Andel en de gemeenteraadsleden W. van Oostwaard, J. Bijman en J. Kruiswijk, 1840. Bron: RHCVV (3).

waren in vergelijking met het besteedbaar inkomen aan de hoge kant; voeding was ‘voor de geringere volksklasse zeer spaarzaam te bekomen’. Omdat er geen geld over was, had het ook geen zin in de gemeente collectes te houden.

In Portengen stond geen school; er waren slechts drie kinderen in de leeftijdscategorie van 6 tot en met 12 jaar. Ze genoten onderwijs in Breukelen⁽⁵⁾ en moesten daartoe volgens de destijds geldende regels ingeënt zijn tegen ‘de kinderziekte’ (pokken). Verder ontbraken in Portengen kerken en begraafplaatsen. De hervormden en rooms-katholieken die ongeveer gelijk in aantal waren, vielen onder kerkelijke gemeenten of parochies in de omgeving. Elke zaterdag vertrok er vanaf de Viebrug in de stad Utrecht een boot naar Portengen. Verder was er toch nog wat vertier: op 18 augustus was het kermis⁽¹⁰⁾.

Dierziekten

Hoewel het leven in Portengen ogenschijnlijk z’n gangetje ging, waren er toch enkele gebeurtenissen die, naast financiële zaken, militie en schutterij, in de gemeentelijke notulenboeken vermelding verdienden. Zo is men in gemeenschappen met veehouders beducht op het uitbreken van ziekten onder het vee. Destijds was er veel te doen om een longziekte bij runderen, die een dodelijke afloop had. In september deed zich een geval voor bij veehouder Jacob Kruiswijk. Hij had recht op schadevergoeding en diende een declaratie in van 84 gulden. De als taxateurs optredende collega’s Van Oostwaard en Bijman kwamen tot een zelfde schadebedrag. Nadat de burgemeester de handtekeningen onder de declaratie en het taxatierapport had geverifieerd en zich ervan had vergewist dat het aan de longziekte gestorven rund volgens de daarvoor geldende regels op de vereiste plaats en diepte was begraven, kon tot uitbetaling van de schadevergoeding worden overgegaan. De beide taxateurs vroegen voor hun werkzaamheden elk een gulden.

Een ander punt van aandacht en zorg was de hondsdoelheid. Medio juli werd in Loenen een hond gesignaleerd die andere honden had gebeten en dus vermoedelijk aan deze ziekte leed. Uit voorzorg moesten alle honden in Portengen tot eind augustus aan de ketting worden

6. Gezicht op het tolhek van de Portengense brug. Datering 1930-1935. Op de brug is het jaartal 1840 geplaatst. © Historische Kring Breukelen.

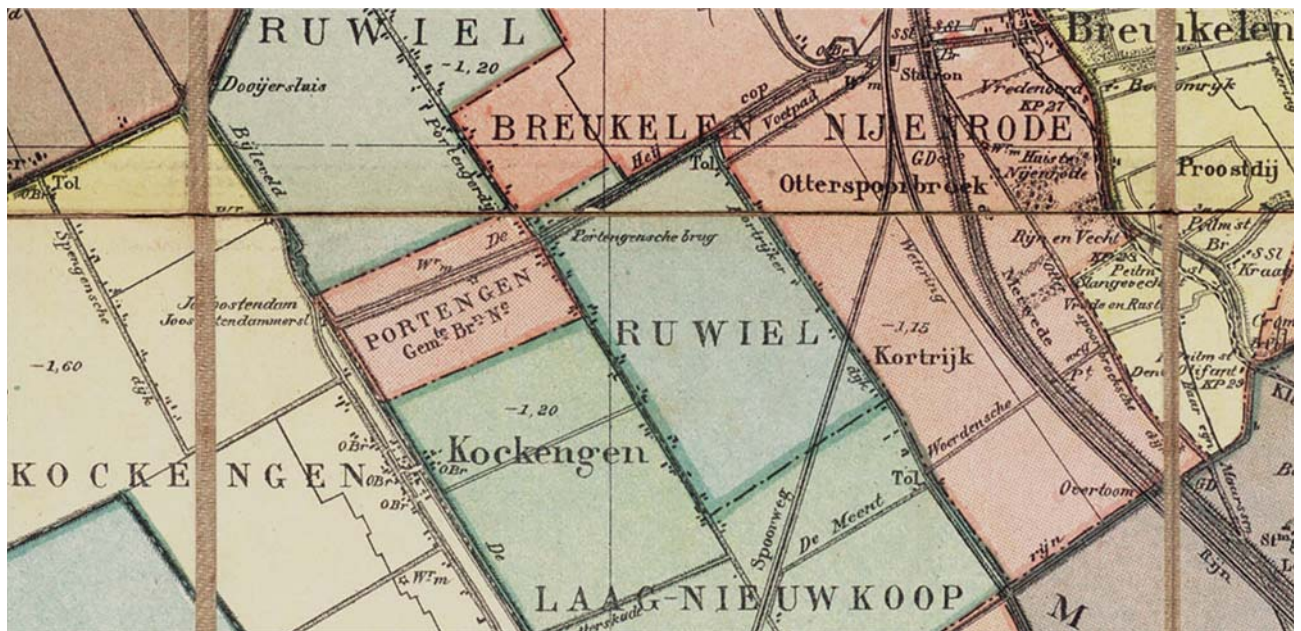
gelegd of aangeliend worden uitgelaten. Overtreders riskeerden de bij wet geregelde straf en de veldwachter en dienaars van justitie moesten de hond in kwestie doodslaan en proces-verbaal opmaken. Kennelijk was de tekst van de bekendmaking overgenomen van een andere gemeente, want in Portengen was, zoals we eerder zagen, geen veldwachter, laat staan een dienaar van justitie.

De hondsdoelheid bleek hiermee echter niet tot staan gebracht. Op 10 september maakte de burgemeester bekend dat er een dolle hond in de gemeente was aangetroffen. Het dier had verscheidene andere honden gebeten. Alle gebeten dieren moesten worden afgemaakt en de

Tabel 2: Veehouders en vee in de gemeente Noordeind van Portengen Lettesgerecht, 1840

Veehouder	Vette Varkens	Runderen boven 2 jr	Runderen beneden 2 jr	Paarden boven 3 jr	Paarden beneden 3 jr.	Schapen
Willem van Oostwaard	6	21	1	5		
Cornelis Brouwer	2	3				
Jan Bijman	3	14	1	6		7
Jacob Kruiswijk	2	18		5		1
Cornelis Kolenberg	6	23	1	4		11
Willem van Schaik	1					
Tijmen van der Kwast	1					
Pontianus Breur	1					
Totaal	22	79	3	20	0	19

7. Uitsnede uit de provinciekaart van Utrecht van J. van Druten uit 1882.
Bron: Beeldbank Hoogheemraadschap Amstel, Gooi en Vecht.

overige honden moesten tot eind oktober aan de ketting blijven. De sancties voor overtreders waren ongewijzigd. Er volgden geen verdere bekendmakingen, dus vermoedelijk was de uitbraak bedwongen.

Tot slot

Het bovenstaande geeft een indruk van de gang van zaken in de gemeente Portengen rond 1840. Kleinschaligheid was troef, maar zou op termijn niet zijn vol te houden. Gemeentelijke schaalvergroting leek onvermijdelijk. Men had ervoor kunnen kiezen om Portengen bij Ruwiel te voegen, zodat de twee afzonderlijke stukken waaruit die gemeente bestond, zouden worden verbonden en het grondgebied van de nieuwe fusiegemeente een geheel zou vormen. In 1857, toen er een ware 'gemeentefusiegolf' door de provincie trok en Portengen zijn zelfstandigheid verloor, werd het echter toegevoegd aan Breukelen-Nijenrode, waarmee het tot dan toe een grenslijn van slechts 132 meter gemeen had.

Overigens verdween Portengen nog niet direct van de kaart. Gemeenten die in 1857 eenzelfde lot ondergingen, waaronder Maarssenbroek (naar Maarssen), Gerverskop (naar Harmelen) Teckop (naar Kamerik) en Oudhuizen (naar Wilnis), zijn op de tweede editie uit 1862 van de in figuur 2 gebruikte officiële provinciekaart van Utrecht, niet meer in het voor gemeenteaanduiding gebruikte lettertype opgenomen; Portengen om de een of andere reden nog wel. Ook op een veel getoonde kaart van rond 1865 van de gemeente Breukelen-Nijenrode in de gemeente-atlas van Jacob Kuyper ligt Portengen buiten de achteraf met de hand ingekleurde gemeentegrenzen. Zelfs op de volgende provinciekaart uit 1882 vinden we de voormalige gemeente nog terug als een vreemde uitstulping van het grondgebied van Breukelen-Nijenrode

(figuur 7). Kleurgebruik en de toevoeging Gemeente Breukelen-Nijenrode in dit geval wel zien dat het inmiddels echt om één gemeente gaat.

Voetnoten

1. Geraadpleegde bronnen internet: Gegevens volkstellingen: volkstellingen.nl. Gegevens kadaster: Beeldbank Rijksdienst voor het Historisch Erfgoed (RCE), hisgis.nl.
2. Koninklijk Besluit van 29 juni 1816 No. 9. Nationaal Archief, Den Haag, Algemene Staatssecretarie, nummer toegang 2.02.01, inventarisnummer 258. Met bijlage Reglement van bestuur ten plattenlande van de provincie Utrecht.
3. Overige geraadpleegde archieven: Regionaal Historisch Centrum Vecht en Venen (RHCVV), Toegang 1041 inv.nrs. 3, 38, 39, 109, 130 (Gemeentearchief Portengen). Het Utrechts Archief (HUA), toegang 1294 inv.nr. 3799 (grensbepaling), toegang 79 inv.nr. 5368 (toltarieven 1840) en toegang 481 inv.nrs. 663-18 en 663-19 (geboorten).
4. Volgens de gegevens van de volkstelling, zoals burgemeester Van den Andel die in 1840 aan gedeputeerde Staten van Utrecht had toegezonden, stonden er in de gemeente elf woningen (1, 3). Mogelijk is dat aantal te hoog. Het kadaster (1831) telt slechts 8 woningen, waaronder het huis voor de rooms-katholieke armen uit Breukelen. Van der Aa, 1846 (5) en het Topografisch Bureau, 1850 (6) tellen het armenhuis vermoedelijk niet mee en komen zo op 7 huizen. De resultaten van de volkstelling van 1849 (1) vermelden 'zeven bewoonde huizen'.
5. Aa, A.J. van der: Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden, Negende deel, Gorinchem 1846, p253.
6. Topographisch Bureau van het Departement van Oorlog: Alfabetisch register van alle bewoonde oorden des rijks, 's Gravenhage 1850, p304, vermeldend 'Gegevens volgens de volkstelling van 1840 en nadere opgave'.
7. Water, J. v.d.: Groot Placaatboek (Utrecht), tweede deel, Utrecht 1729, p370.
8. Algemeen Handelsblad 7 februari 1944, voorpagina links onder.
9. Genoemde personen deden in Portengen aangifte van de geboorte van een kind in de periode 1 december 1839 tot en met 31 maart 1840 (HUA, (3)) en zullen dus in de gemeente hebben gewoond. Van Eijk vertrok met zijn gezin in 1840 of 1841 naar Kockengen.
10. Utrechtsche Volksalmanak voor het jaar 1840, Utrecht, 1839. Zie ook: Linden, A. van der, en A.A. Manten: De buurtschap Portengensebrug in de eerste helft van de 20ste eeuw. *Tijdschrift Historische Kring Breukelen* 13 (1) pp 29-34. 1998.